

Благодійність в роки Першої Світової війни (на матеріалах Сумщини)

У статті досліджуються основні напрямки, форми та конкретні прояви благодійності в роки Першої світової війни на Сумщині. Проаналізовано взаємозв'язок між державною, громадською та приватною благодійністю; основні мотиви благодійності та зміни суспільних настроїв в роки війни.

Ключові слова: Перша світова війна, благодійність, земства, громадські організації, приватні благодійники.

Світова війна, що розпочалася 1914 р., стала не лише першим військовим конфліктом міжнародного масштабу, але і часом небаченого соціального напруження та виснаження. Перед державою та суспільством постали невідкладні питання: спорядження та утримання воїнів, лікування величезної кількості поранених та покалічених, допомога сім'ям мобілізованих. Згодом до цих проблем додалися потоки біженців внаслідок зрушення з місць проживання мешканців прифронтових районів, масове сирітство та зубожіння. Розв'язання складного комплексу соціальних проблем потребувало спільних зусиль органів державної влади, громадськості, церкви.

Українські губернії стали прифронтовими районами Російської імперії. Територія Сумщини в період 1914 – 1918 рр. поділялася на повіти, що входили до складу Харківської, Полтавської, Чернігівської, Курської губерній, але ми будемо брати до уваги також інші регіони, на які поширювалась благодійна діяльність. На землях Сумщини квартирувалося декілька військових формувань, зокрема, в Сумах – Новгородський драгунський полк, що ввійшов до складу 8 – ої армії Південно - Західного фронту під командуванням генерала О.Брусилова.

Автор статті ставить за мету, спираючись на архівні документи та опубліковані праці, дослідити основні напрямки благодійної діяльності, а також форми та конкретні прояви благодійності; розкрити механізми взаємодії між державною, громадською та приватною благодійністю; з'ясувати мотиви, якими керувалися благодійники, а також зміни суспільних настроїв в умовах війни.

Джерельну базу статті склали документи, що зберігаються у Державному архіві Сумської області: журнали засідань Сумського повітового земського зібрання за 1914 – 1915 рр., які дають уявлення про масштаби та форми благодійної діяльності земства, а також про взаємодію між громадською та приватною благодійністю. Документи Конотопської чоловічої гімназії (Ф.820), що належала до Київського навчального округу Міністерства народної освіти містять різноманітний інформативний матеріал щодо допомоги педагогів та гімназистів пораненим воїнам та біженцям. Фонди місцевих органів державного управління та окремих установ (Ф 1001,

Ф 954, Ф 1064, Р - 213) розкривають особливості благодійної діяльності на Сумщині. Матеріали друкованих видань, зокрема, газет «Южный край», «Известия Всероссийского Комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий», «Сумской вестник» доповнюють широку панораму благодійної діяльності та суспільних настроїв. У 1994 р. У Сумах було відновлено випуск газети «Сумской голосъ» (видання під такою назвою виходило 1905 – 1906 рр.). До 80-х роковин від початку Першої світової війни побачив світ тематичний номер газети (за редакцією І.Скворцова), який складався з публікацій «Сумского вестника» 1914 – 1917 рр., листів та щоденників сумчан – безпосередніх учасників війни. В подальшому випуск газети був припинений і нині це раритетне видання є цінним джерелом для вивчення повсякденного життя та суспільних настроїв.

Вперше тема благодійності в період світової війни привернула увагу сучасників, авторів воєнних мемуарів. Автор фундаментальної праці М.Головін [1] порушив питання про роль громадських організацій у справі допомоги воїнам. У спогадах О.Брусилова [2] підкреслюється значення діяльності земств щодо організації шпиталів як у прифронтових районах, так і в тилу. Державний діяч, переконаний монархіст, П.Курлов охарактеризував особливості діяльності благодійних організацій [3]. Всі ці дослідження мають загальну особливість – їх автори були сучасниками подій війни, брали активну участь в цих подіях. Тому їх роботи містять особисте ставлення до описаних процесів і, значною мірою, мають характер джерела.

В радянській історіографії Перша світова війна іменувалася «імперіалістичною», а фактично – залишалася невідомою. Благодійність була названа буржуазним пережитком, дослідження в цій галузі припинилися. Лише в 1990 –х рр.. відновився інтерес до соціальних аспектів вітчизняної історії, одним із яких є благодійність.

2013 р. побачила світ колективна праця українських істориків «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» [4]. Це – перше в українській історіографії узагальнююче видання, присвячене впливу війни на суспільні процеси. Серед багатьох аспектів соціально – економічного життя на українських територіях порушується й така важлива проблема, як діяльність громадських організацій у справі допомоги військовослужбовцям та різним категоріям постраждалого цивільного населення. Окремі аспекти благодійності розглядаються у розділах, присвячених проблемі біженців, діяльності благодійних товариств і комітетів, православної церкви в роки війни.

У статті О.Доніка [5], висвітлюється діяльність комітетів Всеросійського земського союзу в Україні під час Першої світової війни як у справі опіки фронтовиків, так і цивільного населення. Розглядаються структура цього добровільного об'єднання, напрями та результати роботи його підрозділів на фронті та в тилу. У статті російського історика О.Борщукіної [6], аналізується приватна благодійність в умовах Першої світової війни як елемент прояву патріотичних настроїв. Дослідниця зосереджує увагу на соціальному складі благодійників, звертає увагу на зміни у настроях суспільства.

Існує досвід вивчення благодійності у регіональному вимірі. Так, у роботі О.Хаустової [7], проаналізовано благодійну діяльність у Харкові під час війни. Дослідниця дійшла висновку, що в період війн благодійна діяльність набувала найбільшої активності порівняно з мирним часом, відбувалось вдосконалення форм та методів надання допомоги. Характерною рисою розвитку благодійності було урізноманітнення соціального складу благодійників. Певну увагу питанню благодійної діяльності на Сумщині приділили місцеві краєзнавці М. Манько [8] та Р. Сергієнко [9]. Наукові працівники Сумського обласного краєзнавчого музею І. Скорцов та Н.Євтушенко розглянули повсякденне життя Сумського повіту в роки війни, спираючись на матеріали місцевої газети «Сумський вісник» та приватних колекцій сумчан [10].

Традиції приватної доброчинної діяльності на Сумщині були започатковані родинами підприємців Харитоненків, Терещенків, Лещінських. Раптова смерть П.Харитоненка, якого за життя називали «добрим генієм міста Сум» [11], у червні 1914 р. стала великою втратою для громадськості. Випуск газети «Сумской вестник» за 16 червня був заповнений матеріалами про похорони підприємця – мецената та його діяльність. Тому коротка звістка про замах у Сараєво на нащадка австрійського престолу, вміщена в тому самому номері газети, майже не привертала уваги. Проте, вже незабаром, у Київському військовому окрузі, до якого входила територія Сумського повіту, розпочалася мобілізація, газети повідомляли про воєнні дії. «Європейська війна» (позначення, що вживалося на початку Першої світової війни) ввійшла у повсякденне життя людей.

Одним із основних напрямків діяльності місцевих органів управління стала турбота про воїнів – земляків. Спираючись на досвід організації допомоги військовим у період російсько-японської війни, Сумське повітове земство розгорнуло системну роботу, що включала облаштування лазаретів, допомогу сім'ям мобілізованих, збір пожертвувань, відкриття притулків для дітей – сиріт тощо [12, с.2-3]. В липні 1914 р. декілька комітетів, що діяли в Сумах, об'єдналися в єдину благодійну організацію, що функціонувала під керівництвом земства. Оскільки багато селянських родин залишилися без годувальників, земством було ухвалено рішення про надання допомоги сім'ям мобілізованих по збиранню врожаю, здійсненню озимого посіву, сприянні у збуті надлишкових запасів продуктів. Господарства забезпечувались сільськогосподарською технікою, зокрема, молотарками. На весні наступного року 1485 родин воїнів (приблизно 15%) отримали допомогу у формі позики в розмірі від 3 до 15 рублів на одне господарство для проведення сівби, була засіяна площа 1600 десятин. Земство ухвалило рішення про забезпечення 58 родин мобілізованих службовців управи (серед них - ветлікарі, агрономи, вчителі, фельдшери, технічні працівники), щомісячними виплатами, починаючи з 1 серпня 1914 р. по 1 січня 1915 р. в розмірі $\frac{3}{4}$ окладу. Кошти, асигновані Харківським губернським земством з 18 липня 1914 р. по 1 жовтня 1914 р., призначалися 3226 родинам, 390 родин отримали допомогу у винайманні та утриманні житла. Однак, частина

нужденних залишилася незадоволеною, люди зверталися до земства із закликом «давати усім!». Для дітей воїнів Новгородського драгунського полку Сумською земською управою було запроваджено десять стипендій: по дві стипендії на кожен навчальний заклад. На ці потреби було асигновано 2 тис. рублів. Додаткові стипендії призначалися дітям, які навчалися у Харківській школі для глухонімих та сліпих.

З початком воєнних дій на Південно-Західному фронті гостро постала проблема організації медичної допомоги воїнам. Пригадуючи початок війни, О.Брусилов відзначав недостатню організацію санітарного забезпечення тилу, нестачу лазаретів та лікарів [2, с.126]. Облаштування лазаретів, матеріальна та моральна підтримка поранених стала широким полем діяльності як для державних органів, так і для благодійників. Зокрема, в Сумах було відкрито земську лікарню у приміщенні школи поблизу залізничної станції. На утримання шпиталю було асигновано 7 тис. 700 рублів, а на його утримання протягом 5 – ти місяців (серпень – грудень 1914 р.) - 9 тис. рублів [12, с.11]. Шпиталь був обладнаний операційною, перев'язувальною палатою, палатами для хворих, кухнею, пральнею, приміщеннями для персоналу та прислуги. У лазареті працювали один лікар – хірург, три фельдшери, п'ять сестер милосердя. Значну роботу з допомоги пораненим воїнам надавали навчальні заклади. Незабаром після початку війни управлінням Київського навчального округу було створено Комітет з надання допомоги пораненим та сім'ям запасних (резервістів – авт.). У серпні 1914 р. особлива нарада представників середніх навчальних закладів та народних училищ Київського навчального округу затвердила перелік заходів, який включав залучення педагогів та учнів до широкої допомоги воїнам шляхом організації збору пожертвувань грошима, речами, книжками, тощо [..]. Учні старших класів працювали санітарами, допомагали молодшим учням – дітям мобілізованих на військову службу. При навчальних закладах відкривалися курси з догляду за хворими та пораненими. У жіночих училищах на уроках шиття виготовляли білизну для солдатів, відкривалися пункти харчування. 28 серпня 1914 р. у Києві почав працювати лазарет, обладнаний на добровільні пожертви педагогів та учнів. Лазарет розташовувався у приміщенні Київського міського училища ім. К.Д.Ушинського по Фундуклеївській вулиці, №53 і був розрахований на 100 ліжок (10 для офіцерів і 90 для нижчих чинів). В ході воєнних дій, як згадував генерал О.Брусилов, виявилась гостра нестача санітарних потягів для транспортування поранених до великих міст на стаціонарне лікування. 18 жовтня 1914 р. відбулося освячення воєнно – санітарного потягу Київського навчального округу за № 96, який вирушив у свій перший рейс до Львова. Потяг, який особисто інспектував попечитель округу А.Деревицький, складався з 42 вагонів: вагон – аптека, вагон – кухня, 2 вагони – склади, вагон для старшого медичного персоналу, 2 вагони для фельдшерів і санітарів, 2 вагони для важкопоранених і 33 вагони для легкопоранених, в яких одночасно можна було перевезти понад 500 поранених.

До справи облаштування медичних установ долучилися приватні благодійники. Удова П. І. Харитоненка Віра Андріївна з сином Іваном обладнали на власні кошти санітарний потяг для вивезення поранених з Південно – Західного фронту, а також військові шпиталі у Сумах та Красній Ярузі [М]. В пам'ять про знаменитого земляка – І.Г.Харитоненка, - селяни Нижньої Сироватки вирішили зібрати кошти на утримання трьох ліжок – місць для поранених воїнів у Сумському лазареті Червоного хреста [Е]. Нащадок славетного роду Терещенків – М.І. Терещенко, - в роки Першої Світової війни поєднував обов'язки члена Воєнно – Промислового комітету від України, депутата Державної думи та невтомного громадського діяча – доброчинця [...]. На кошти родини у Києві було побудовано притулки для біженців, лікарні, одна з яких, розташована по вул. Нижній вал, на Подолі, могла розмістити до тисячі поранених і хворих. Благодійник допомагав утримувати медичні установи, зокрема, дитячу лікарню (нині – Національна лікарня «Охматдит») раніше збудовану на кошти родини Терещенків. Як представник Червоного Хреста, Михайло Іванович перебував на фронтах Південно – Західного напрямку, організовував допомогу воїнам. Власну яхту М. Терещенко передав у розпорядження британського адміралтейства з метою переобладнання її під плавучий шпиталь.

Приватні лазарети діяли як у містах, так і в селах Сумського повіту. Зокрема, в Сумах на кошти родини Ліщинських був влаштований шпиталь для поранених солдат. У селі Рогізному, у власному маєтку, землевласниця О.І. Прянішнікова організувала шпиталь на десять ліжок для солдат і на шість ліжок для офіцерів у селі Куянівці. Обидва лазарети були укомплектовані фельдшерським персоналом, однак бракувало лікарів. Це питання розглянуло земське зібрання, яке вирішило залучити для роботи у приватних лазаретах лікарів земства, а також асигнувати 5 тисяч рублів на придбання медикаментів, перев'язувальних матеріалів.

Однією з найбільш поширених форм благодійної діяльності були грошові пожертвування. Так, за період з серпня до грудня 1914 р. до Київського комітету з надання допомоги пораненим та сім'ям запасних надійшло понад 200 тис. рублів, в 2015 р. – близько 300 тис. рублів, але в 1916 р. надходження значно скоротилися (до жовтня надійшло 195 тис. рублів), що було пов'язано зі складною ситуацією у державі та поразкою російської армії. Збір грошових пожертвувань відбувався як під час культурних подій (вистави, концерти, лотереї, релігійні або світські свята), так і в процесі повсякденної діяльності навчальних закладів та установ. Наприклад, директор Конотопської чоловічої гімназії Т.І. Бризгалін прочитав у місті публічну лекцію на тему «Ф.І.Тютчев. Біографічний нарис та літературна діяльність». Темою наступної лекції стали «Донські козаки». Привертає увагу, що у місті, славному козацькими традиціями, розповідали не про українських козаків, а про подвиги Єрмака, Платова, Бакланова, а також «роль козаків у нинішній війні». Пожертви та кошти від продажу квитків були перераховані до управління Київського навчального округу.

На початку війни, в умовах загального патріотичного піднесення збирання грошових пожертвувань нерідко проводилося у формі «Днів прапорів», коли члени громадських організацій, зокрема, Всеросійського земського союзу, реалізовували сувенірні прапорці з символікою Росії та інших воюючих країн [...].

Протягом воєнних років здійснювались «кружечные сборы», які надходили до державних благодійних організацій. Зокрема, у вересні 1914 р. Російське товариство Червоного Хреста з Петрограда надіслало до Конотопської гімназії кухню «кружку» для пожертвувань за № 20994. Вилучення вмісту «кружки» відбувалося у присутності комісії з кількох педагогів гімназії, які складали відповідний акт та надсилали зібрані кошти до головного управління Червоного Хреста. Обов'язковим атрибутом таких благодійних акцій була опечатана «кружка» з отвором для пожертвувань. Люди, які опускали гроші в «кружку» отримували «знаки кружечногобору» - марки або жетони, виготовлені з паперу. Збирачі «кружечногобору» від Охтирського комітету Всеросійського союзу міст носили на одязі стрічки з написом «Солдату в окопи» (грудень 1915 р.) [...].

На теренах Сумщини діяли загальнодержавні благодійні організації у формі відділень, окремих представників тощо. Так, до складу Сумського відділення Романовського комітету (створений у липні 1914 р. з метою допомоги сільським сиротам і дітям нижчих чинів) [...] увійшли В.А. фон Лоретц Еблін, Г.В.Золотницький, В.І.Краснянський [...]. Комітет опікувався притулками для дітей – сиріт у віці від 2 –х до 17 –ти років. На території Сумського повіту, як показало обстеження, таких дітей було 389, серед них сироти – 24, напівсироти – 316, безпритульні – 49. У зв'язку з цим земська управа ухвалила рішення про відкриття дитячого притулку у сільській місцевості. Інша благодійна організація – Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій (скорочено – Тетянинський комітет), - мала розгалужену мережу місцевих відділень. У травні 1915 р. Харківське відділення комітету висловило подяку Сумській повітській земській управі за зібрані пожертвування у сумі 1000 рублів.

1915 р. Скобелівський комітет (заснований 1904 р. в пам'ять генерала М.Скобелева, діяв за рахунок різних пожертвувань для забезпечення хворих і покалічених воїнів) [...] розпочав випуск ілюстрованого видання «Друга Вітчизняна війна за оповіданнями її героїв». Як повідомлялося у першому випуску, метою видання, призначеного для широких верств, було «...кроме увеличения столь необходимых сейчас средств на оказание помощи нашим больным и увечным воинам, также весьма серьезную и своевременную цель, -дать правдиво изложенное описание текущей великой освободительной войны против германизма, выпавшей на долю исторической защитницы и собирательницы славян, нашей великой родины - России...»[...]. Зібрані від продажу журналів кошти (ціна кожного випуску – 20 коп.) призначалися на підтримку лікарень та будинків інвалідів. «Визвольна місія» Росії знайшла вияв у створенні Комітету допомоги «Київ – Сербії та Чорногорії» під

покровительством великих княгинь Анастасії та Милиці Романових. На початку 1915 р. до Конотопської гімназії надійшов підписний лист для збору пожертвувань з проханням надати посильну допомогу народам цих слов'янських країн. На користь Комітету колектив гімназії перерахував 72 рублі.

На початку війни всі педагоги, що працювали у навчальних закладах Київського округу, відраховували 2% від свого грошового утримання на потреби військових, пізніше грошові внески зросли до 3-4%[...].

З розгортанням воєнної кампанії восени 1914 р. війська дедалі гостріше відчували потребу в теплому обмундируванні. О.Брусилов згадував :»... ведя беспрерывные бои в Карпатских горах, моя армия оказалась в ноябре голой, летняя одежда истрепалась, сапог нет и войска, находясь по колено в снегу и придовольно сильных морозах еще не получили зимней одежды» [..]. Отже, збирання речей та відправка їх на передові позиції стала однією з основних форм благодійної діяльності. У грудні Київський комітет з надання допомоги воїнам утворив комісію під керівництвом професора університету Св. Князя Володимира А. Садовеня зі збору теплих речей у навчальних закладах округу. Перелік потрібних речей включав, окрім білизни, одягу, рукавиць. І такі вкрай необхідні речі, як теплі онучі (визначався навіть їх приблизний розмір), що були чи не єдиним шансом на порятунок солдатів від обмороження.

Значною активністю у цій справі, як і в цілому в добродійній діяльності відзначалися жінки. Зокрема, у Сумах Комітет з допомоги воїнам очолила дружина місцевого предводителя дворянства О.Траскіна, у Полтаві – дружина губернатора А.Моллова. При багатьох установах діяли Дамські комітети. Наприклад, при Державному банку було створено дамський гурток з надання допомоги воїнам та їх родинам. За чотири місяці своєї діяльності в 1914 р. гурток зібрав та відправив на передові позиції та лазарети понад 39 тис. предметів білизни і теплих речей, 7 тис. 390 індивідуальних подарунків та близько 200 пудів харчів.

Речі та подарунки для воїнів збирали представники місцевих органів управління, різноманітних громадських організацій, навчальних закладів. Наприклад, до свята Пасхи в 1915 р. у навчальних закладах Київського округу було організовано збирання речей для відправки у діючу армію. Колектив Конотопської гімназії зібрав 146 подарунків, до складу яких входили білизна, тютюн, продукти харчування, письмове приладдя, інструменти для починки одягу та взуття, сірники, засоби від комарів – річ, необхідна у суворих умовах солдатського побуту. У квітні 1916 р. уповноважені Полтавським губернатором волосні старости брали участь у доставці подарунків від селян губернії воїнам – землякам на передові позиції у Кам'янець – Подільську губернію. Солдати отримали моральну підтримку від спілкування з земляками, цікавились станом озимих посівів та ходом сільгоспробіт на малій батьківщині. Як зазначалося у звіті уповноваженого від селян та козаків Полтавської губернії, що здійснював поїздку, подарунки отримали 30 тис. воїнів [...].

Улітку 1915 р., коли почався активний рух населення з прифронтової зони, на терени Сумщини почали масово прибувати біженці. Особливістю благодійної діяльності щодо біженців було створення етнічних комітетів допомоги. Найбільшою активністю відзначалися місцеві громади поляків, литовців, євреїв. У Конотопі діяло Польське товариство допомоги жертвам війни (створене у серпні 1914 р. в Петрограді) [...]. До Сум, де проживало 1839 поляків (чи не найбільше серед повітових міст губернії), для організації допомоги їм з Петрограда навіть прибув представник Центрального громадянського комітету губерній Царства Польського [...]. Союзом польських жінок було відкрито їдальню для біженців [...]. Здійснювалися спроби працевлаштування біженців [...]. Також у місті працювало відділення Єврейського комітету допомоги жертвам війни [...].

З кінця 1916 р., судячи з публікацій у місцевій пресі, у суспільстві наростала втома, висловлювалось незадоволення дорожнечою продуктів, загальною бідністю [...]. В суспільній думці назріває питання про винуватців війни та її безглуздість [...].

Як у попередні часи, так і в період війни діяльність благодійників була відзначена державними нагородами. На початку 1917 року потомствений дворянин, почесний громадянин Сум Б. Суханов отримав срібну медаль з написом «За усердие» за пожертви шпиталю Червоного Хреста в Сумах.

Таким чином, в період Першої світової на території Сумщини здійснювалась активна благодійна діяльність, в якій брали участь органи місцевого самоуправління, громадські та добродійні організації, приватні особи. Соціальний склад благодійників був різноманітним, вперше активну участь у добродійній діяльності взяли жінки. Благодійність набула різних форм: турбота про воїнів та їх родини, влаштування лазаретів, матеріальна та моральна підтримка бійців, піклування про біженців. Ця діяльність об'єднувала представників різних соціальних та етнічних верств. Однак, тривалий характер війни, важкі втрати та масове зубожіння зумовили зміну суспільних настроїв від патріотичного піднесення до антивоєнних закликів та радикалізму.

Подяка. Автор висловлює щирі подяки головному спеціалісту відділу інформації та використання документів Державного архіву Сумської області І.П.Кузьменко за допомогу у підборі та опрацюванні документів.

Рожкова Л.И. Благотворительность в годы Первой мировой войны. (на материалах Сумщины)

В статье исследуются основные направления, формы и конкретные проявления благотворительности в годы Первой мировой войны на Сумщине. Проанализирована взаимосвязь между государственной, общественной и частной благотворительностью; основные мотивы благотворительности и изменения общественных настроений в годы войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, благотворительность, земства, общественные организации, частные благотворители.

L. I. Rozhkova. Charity during the First World War. (Based on the materials of Sumy region)

In the article the basic directions, forms, and specific manifestations of charity during the First world war in Sumy region are studied. The relationship between state, public and private charity; the main motives of charity and change in public attitudes during the war are analyzed.

Key words: First world war, charity, county councils, community organizations, private benefactors.

Посилання

- Головин Н. Военные усилия России в мировой войне/Н. Головин//М., 2001. - 440с.
- Борщук Е. Д. Частная благотворительность в России в условиях Первой мировой войны как элемент в выявлении патриотических настроений.//Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/chastnaya-blagotvoritelnost-v-rossii-v-usloviyah-pervoy-mirovoy-voyny-kak-element-v-vyyavlenii-patrioticheskikh-nastroeni>
- Хаустова О. В. Організація благодійної діяльності в Харківській губернії з початком Першої світової війни/О. Хаустова//Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – Вип. 36. – Харків, 2004. – С. 68-77.
- Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності/О. Донік//Український історичний журнал. - 2014. - № 3. - С. 22-37.
- Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: Кліо, 2013. – 784с.
- Скворцов И. Н., Евтушенко Н. И. Сумы и Сумской уезд в годы Первой мировой войны (1914 - 1917)/И. Скворцов, Н. Евтушенко//Краеведческий сборник: Статьи та материалы/за ред. В. С. Теретьева/Сумський обласний краєзнавчий музей. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 250с.
- Брусилов А. А. Мои воспоминания/А. Брусилов //М.: Воениздат, 1963.- 432с.
- Курлов П. Г. Гибель императорской России/П. Курлов//М.: Современник, 1992.- 255с.
- Манько М. О. Сумы і сумчани у документах сучасників. Кн. Друга (1655 - 2008)/М. Манько//Суми: ВПП «Мрія -1» ТОВ, 2008. – 436с.
- Сергиенко М. Наш город в годы Первой мировой войны. // Режим доступа: <http://bulatovichclub.org/2014/05/18/1998/>
- Терещенко М. Первый олигарх: Михаил Иванович Терещенко (1886 - 1956): необычная история жизни моего деда, как ее рассказала бы мне моя бабушка/М. Терещенко; пер. с фр. – К.: Ника – Центр, 2012. – 228с.
- Реєнт О. П., Янишин Б. М. Велика війна 1914-1918 рр. у сучасній українській історіографії/О. Реєнт, Б. Янишин//Український історичний журнал, 2014. - № 3. – С. 4-21.
- Сумской вестник. – 1914. – 16 июня
- Шудрик І. О., Даниленко Л. А. Династія Харитоненків/І. Шудрик, Л. Даниленко//Суми, вид-во «Слобожанщина», 2003. - 190 с.
- Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), Р – 2362, оп. 1, спр. 20, арк. 2
- ДАСО. Ф – 1001, оп. 1, спр. 486, арк. 62**
- ДАСО. Ф. Р – 213, оп. 1, спр. 22, арк. 210-211
- Журнал заседания Сумского уездного собрания чрезвычайной сессии 30 июля 1914 г./ ДАСО, інв. №1534
- Журнал заседания Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 21 июня 1915 г./ ДАСО, інв. №1539
- Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1915 г./ДАСО, інв. №941
- ДАСО. Ф. 820, оп. 1, спр. 148, арк. 26

Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию
очередной сессии 1915 г./ДАСО, інв. №1023